

Ilona Pajari

Kuolema maalla ja kaupungissa

SUOMALAISEN HAUTAJAIS- JA KUOLEMANKULTTUURIN MUUTOS 1800-LUVUN LOPULTA NYKYPÄIVÄÄN

Suomalaisen kuoleman historiassa menneisyyksy sijoitetaan usein maaseudulle, kaupunkien edustaessa nykyaikaa. Suomalainen kuolemankulttuuri on kuitenkin muuttunut viimeisen 150 vuoden aikana voimakkaasti niin maalla kuin kaupungissa. Ilona Pajari tarkastelee artikkelissaan kaupunkien perinteisiä kuolemanrituaaleja, joiden noudattaminen on vaikeutunut yhteiskunnan muuttuessa.

Maaseutu on suomalaisessa kansallisessa itsetymmärryksessä usein paikka, jossa myönteinen suomalaisuus tapahtuu. Kaupungit sijaitsevat tässä ajatusmallissa ”ei-Suomessa”, johon liittyvät kielteisinä pidetyt, kansainväliset ilmiöt. Myös suomalaisen kuolemankulttuurin onnellisten aikojen muistot ovat lähes yksinomaan entisaikain maaseudun kuvauksia. Ongelmalliset asiat taas tapahtuvat nykyajan kaupungeissa. Kuolemaan, kuten myös lapsiin ja perheeseen liittyvissä aiheissa, nostalginen menneisyyskäsitteys on tunnetusti vahva.¹ Tässä artikkelissa tuon esille, miten suomalainen, erityisesti kaupunkilainen kuolema on muuttunut 1800-luvun lopulta alkaen: miten kuolemankulttuuriksi kutsuttu rituaalien, ajatusten ja kokemusten kokonaisuus on muuttunut elämäntavan muuttuessa. Hauta-

jaiset keskeisimpänä kuolemanrituaalina nousevat erityisesti esiin, mutta käsittelen myös kuolemaan liittyviä kysymyksiä laajemmin.

Vanhimman kansanperinteen sisältämät kuvaukset entisaikain kuolemankulttuurista käsittelevät ennen kaikkea maaseutua. Uudemmissa aineistoissa, jotka ovat tässä artikkelissa pääosassa, myös vanha kaupunkien kuolemankulttuuri pääsee esille. Kirkollisen kansanperinteen arkisto ja sen osio XII: hautajaiset (KKA: XII) ja Näitä hautajaisia en unohda -kokoelma (NHEU) Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkistossa sisältävät arvokasta tietoa siitä, miten suomalainen kuolema on muuttunut modernisaatioprosessin aikana.² Edellinen aineisto keskittyy 1900-luvun vaihteeseen ja vuosisadan alkuvuosikymmeniin, jälkimmäinen 1900-luvun loppupuoleen ja 2000-lukuun. Samoin kunkin aikakauden käytösoppaat kuvaavat – pääasiassa kaupunkilaisen keski- ja yläluokan – hautajaisia lyhyemmin tai pitkällisemmin ja painottavat aikakaudelle tyypillisiä hautajaisten käytösnormeja. Eri aikakausien kirjallisuus ja muistelmateokset kuvaavat myös jonkin verran hautajaisia. Etsin näistä aineistoista tekstianalyysin keinoin sekä tiedonantoja todella tapahtuneista asioista että sanomisen tapaa, sanomatta jätettyjä asioita ja ilmaisun sävyä.

1. Eeva Jokinen, *Vösynyt äiti*. Gaudeamus 1996, 48; ks. myös Ilona Kemppainen (Pajari), Arjen sankarit. Teoksessa Ulla-Maija Peltonen & Ilona Kemppainen (toim.) *Kirjoituksia sankaruudesta*. SKS 2010, 200–204.

2. Kirkollisen kansanperinteen arkiston yleiskysely, jota tässä tutkimuksessa käytetään, suoritettiin 523 pitäjässä 1960–1980-luvuilla. Maaseutu ja kaupungit ovat tasaisesti edustettuina. Näitä hautajaisia en unohda -kilpakeräys järjestettiin vuonna 2007 Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran ja Suomen Hautaustoimistojen Liitto ry:n toimesta. Kirkollisen kansanperinteen arkisto, <http://www.finlit.fi/fi/arkisto-ja-kirjastopalvelut/kokoelmat-ja-tiedonlahteet/perinnetieteelliset-arkistoaineistot-2#.VEyURfmsUll> (27.10.2014); Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Keruut, http://www.finlit.fi/fi/arkisto-ja-kirjastopalvelut/kokoelmat-ja-tiedonlahteet/perinteen-ja-nykykulttuurin-arkistoaineisto-2#.VEyVb_msUll (27.10.2014).

VTT Ilona Pajari (o.s. Kemppainen) työskentelee yliopistotutkijana Jyväskylän yliopiston Suomen historian oppiaineessa. Sähköposti: ilona.pajari@ju.fi.

Modernisaatio tarkoittaa yleisesti ottaen prosessia, jossa yhteiskunta muuttuu taloudellisessa, poliittisessa ja kulttuurisessa katsannossa perinteisestä agraariyhteiskunnasta teolliseksi ja edelleen jälkiteolliseksi yhteiskunnaksi. Tässä prosessissa eivät muutu ainoastaan talouden rakenteet vaan myös ihmisten itseymmärrys ja elämäntapa.³ Ruotsalainen Eva Åhren toteaa yksiselitteisesti teoksessaan *Death, Modernity, and the Body: Sweden 1870–1940*, että kuoleman modernisoituminen tapahtui ”käsi kädessä yhteiskunnan ja kulttuurin yleisemmän modernisoitumisen kanssa.” Åhren painottaa myös ihmisten nimenomaista halua olla moderni ja muuttaa perinteistä kuolemankulttuuria.⁴ Ihmisten tietoisilla pyrkimyksillä on ollut suuri merkitys kuolemanrituaalien ja kuolemaan liittyvien käsitysten muutoksissa, vaikka hyvät tarkoitukset eivät aina olekaan tuottaneet hyvinvointia kaikille asianosaisille. Modernisoituneelle kuolemankulttuurille tyypillinen piirre, kuoleman katoaminen ihmisten arjesta ja sen siirtyminen laitoksiin, ammattilaisten hoidettavaksi, on ollut monien päätösten ja pyrkimysten summa.

Kuoleman paikka

Sairaalakuoleman kritisoiminen on ollut tyypillistä länsimaisen kuolemankulttuurin kritiikille. Niin historioitsija Philippe Ariès,⁵ sosiologi Norbert Elias⁶ kuin viime vuosikymmenien keskeinen tutkija sosiologi Tony Walter⁷ ovat kukin tavallaan nähneet kuoleman medikalisoitumisen ja asiantuntijavaltaistumisen kuolemankulttuurin muuttumisen syyksi.

Michel Foucault kirjoitti kuolemasta vähemmän, mutta hänen teoriansa yhteiskunnallisen vallan ilmenemismuodoista on käyttökelpoinen. Foucault kiinnitti huomiota tiloihin ja paikkoihin: missä asiat tehdään, ja miten eri toimintojen sijoittuminen ohjaa niihin liittyviä valtasuhteita.⁸ Kuoleman julkinen esittäminen ja oikeus siihen olivat ennen modernia murrosta merkki vallasta ja korkeasta yhteiskunnallisesta asemasta. Sittenkin kuoleman piilottamisesta tuli

kunnon ihmisen merkki. Tässä ylempät luokat näyttivät esimerkkiä; maaseudun rahvas ja työväenluokka taas halusivat pitää kiinni suurten hautajaisten yhteiskunnallisesta viestistä.

Sosiologi Anssi Peräkyä tutki suomalaista sairaalakuolemaa 1980- ja 1990-luvulla. Hänenkin mukaansa sairaaloiden käytännöt ovat omiaan etäännyttämään ihmisiä kuolemasta: asiasta ei puhuta riittävästi, eikä siihen ole kunnolla varauduttu sairaaloiden toiminnassa.⁹ Toisaalta Peräkyä havaitsi jo vuonna 1990, että kuolemasta puhuminen oli tullut tavalliseksi. Nimenomaan kuoleman kieltämisestä keskusteltiin Suomessakin alati.¹⁰ Keskittyminen kuolemaa välittömästi edeltäviin tapahtumiin hämärtää kuitenkin kuolemanprosessiin kokonaisuudessaan liittyviä ongelmia: miten perinteiset, ruumiiseen keskittyvät kuolemanrituaalit vaikeutuvat ja asiantuntijoiden rooli korostuu muuallakin kuin sairaalassa.¹¹

Tony Walter on teoriassaan länsimaisen kuoleman muutoksesta tuonut esille nimenomaan tämän asian. Traditionaalisessa kuolemankulttuurissa kuoleman asiantuntija oli pappi, joka ei kuitenkaan puuttunut niinkään vainajan ruumi-

3. Esim. Laura Stark, Johdanto. Teoksessa Hilka Helsti, Laura Stark & Saara Tuomaala (toim.) *Modernisaatio ja kansan kokemus Suomessa 1860–1960*. SKS 2006, 9–10.

4. Eva Åhren, *Death, Modernity, and the Body. Sweden 1870–1940*. University of Rochester Press 2009, 3, 7–8.

5. Philippe Ariès, *L'homme devant la mort 2. La mort ensauvagée*. Editions du Seuil 1977, 269–311.

6. Norbert Elias, *Kuolevien yksinäisyys*. Gaudeamus 1993 [1982].

7. Tony Walter, *The Revival of Death*. Routledge 1995 [1994].

8. Michel Foucault, *Tarkkailla ja rangaista*. Otava 2000 [1975].

9. Anssi Peräkyä, *Rajalle. Sairaalakuolema sosiologian näkökulmasta*. Tampereen yliopiston sosiologian ja sosiaalipsykologian laitoksen julkaisusarja A. Tampereen yliopisto 1985.

10. Anssi Peräkyä, *Kuoleman monet kasvot. Identiteettien tuottaminen kuolevan potilaan hoidossa*. Vastapaino 1990, 134–136.

11. Ilona Pajari, *Hautausoimistot surevien tukena. Thantos 3:2 (2014b)*, tulossa.

seen vaan sieluntilaan. Kuolema ei ollut kaiken loppu vaan portti uuteen elämään. Lääketieteen aseman vahvistuessa ja yhteiskunnan maallistuksessa mielikuva kuolemasta muuttui. Kuolemanjälkeisistä asioista ei enää ollut varmuutta eikä yksimielisyyttä, sen sijaan kuolemaan johtavista syistä tiedettiin yhä enemmän. Oli luontevaa kääntyä lääkärin puoleen ja luottaa häneen; näin siitäkkin huolimatta, että lääketiede tunnustusti ei ole kovin hyvä käsittelemään kuoleman mahdollisuutta. Hautaustoimistojen rooli korostui tässä vaiheessa voimakkaasti, ja niiden osalle saattoi tulla merkittävä osa sielunhoidostakin seurakuntayhteyden heiketessä.¹²

Viimeisimmän, neo-moderniksi kutsumansa kuolemankulttuurin vaiheen asiantuntijoiksi Walter mainitsee terapeutit ja muut mielenterveyden ammattilaiset. Tätä vaihetta en tässä artikkelissa varsinaisesti käsittele, mutta se kuvastaa osaltaan sitä, miten kuolemasta on tullut yhä tämänpuoleisempi, henkilökohtaisten tunteiden asia. Kun kuolemanjälkeistä elämää ajatellaan, korostuvat yhteyden säilyttäminen edesmenneeseen sekä hänen muistamisensa kullekin sopivalla tavalla.¹³ Samalla suru on voimakkaasti yksityistynyt: siinä missä seurakunta ennen kokoontui hautajaisiin, perheyhteyden korostaminen sekä yhteydenpito lääkäriin, hautaustoimistoon ja viime aikoina usein myös vertaistukiryhmiin ovat pirstoneet kuolemanrituaaleja.¹⁴

Walter korostaa, kuten aikanaan Philippe Ariès oman, huomattavasti pitempää ajanjaksoa koskevan jaottelunsa yhteydessä, että aikakaudet voivat olla olemassa osin rinnakkain ja samaan aikaan eri puolilla yhteiskuntaa. Traditionaalisen ja modernin, samoin kuin myöhemmin modernin ja neo-modernin kuolemankulttuurin, rajaa on vaikea vetää ajallisesti; toisinaan maantieteellinen rajaus voi olla soveliaampi. Säätö- tai luokkaraja on sekin usein oleellinen. Suomessa siirtyminen moderniin kuolemasuhteeseen on tapahtunut melko myöhään, koska maa on muutenkin modernisoitunut hieman myöhem-

min kuin länsimaat keskimäärin. Tässä Suomi noudattelee yleispohjoismaista muutosta, jossa kuolemanrituaalien suurimmat vaihtelut puuttuvat melko yhtenäisen kulttuuri- ja uskonnollisen taustan vuoksi.¹⁵

Säätö- ja luokkaerot kuolemankulttuurissa

Yhteiskunnallinen eliitti on usein ollut keskeinen tekijä kulttuurisissa murroksissa, mutta muuttuvan kuolemankulttuurin eturintamassa oli pitkään kaupunkityöväestö, varhaisvaiheessa ennen kaikkea köyhälistö ja palkolliset. Tähän asemaan he joutuivat tosin tahtomattaan: asuntojen ahtaus ja palvelusväen kohdalla oman kodin puuttuminen johtivat siihen, että sairaalakuolema yleistyi ensimmäisenä köyhimpien keskuudessa.

Kautta vuosituhansien tarttuvat taudit, lepra etunenässä, sekä potilaan varattomuus olivat olleet laitokseen sijoittamisen syitä. Ennen lääketieteen parannuskeinojen kehittymistä sairaalat olivat leimallisesti paikkoja, joihin parempi väki ei astunut kuin laupeudentyötä tehdäkseen.¹⁶ Kellä oli varaa, hän sairasti ja kuoli, samoin kuin syntyi ja synnytti, kotonaan. Vasta lääketieteen kehitys ja hoitokeinojen moninaistuminen aiheuttivat sen, että sairaalasta tuli kaiken kansan paikka. Sairaalat myös kehittyivät toimintavoiltaan ja aiemmin korkea kuolleisuus aleni

12. Pajari 2014b.

13. Walter 1995, 48; Tony Walter, *Why Today's Dead Become Angels. A Case Study of Mourning and Vernacular Religion*. Esitelmä *Images of Afterlife* -konferenssissa 22.10.2014, Turun yliopisto; Anna Haverinen, *Memoria virtualis. Death and Mourning Rituals in Online Environments*. *Annales Universitatis Turkuensis B* 386. Turun yliopisto 2014. Turun yliopiston julkaisuarkisto, <http://www.doria.fi/handle/10024/98454> (30.10.2014).

14. Pajari 2014b.

15. Ida Marie Hoeg & Ilona Pajari, Introduction to the Nordic issue of *Mortality*. *Mortality* 18:2 (2013).

16. Hannu Vuori, *Lääketieteen historia. Sosiaalihistoriallinen näkökulma*. Gummerus 1979, 187–198.

niissä hygienian parantumisen myötä.¹⁷ Tuberkuloosi oli sairaus, joka toi paremmankin väen parantoloihin, mutta Suomessa tämäkin ilmiö kansanomaistui pian.¹⁸ Samoin mahdollisuudet noudattaa omia tapoja ja tottumuksia yhteiskunnan auktoriteetin edessä olivat vähäisemmät kuin samaan yhteiskuntaluokkaan kuuluvien tapauksessa.

Entisaikain kuoleman kuvassa toistuu usein ajatus yhteisöllisyydestä, mutta kaupungeissa tavalliset kulkutautiepidemiat aiheuttivat sen, että kaupunkilainenkin kuoli ja haudattiin usein lähes yksin, kenties vain palvelusväen läsnä ollessa. Tartuntojen välttäminen oli ymmärrettävä pyrkimys, mutta se eristi sairastavan lähipiirin muusta maailmasta viikoiksi, jopa kuukausiksi. Kolkampi oli tietysti palvelusväen kohtalo: heidät lähetettiin sairastamaan ja kuolemaan edellä mainittuihin sairaaloihin tai kotiinsa maaseudulle.¹⁹

Kasvavien kaupunkien uusi väestöryhmä oli tehdastyöväestö, joka ei 1800-luvun lainsäädännöllisten uudistusten jälkeen enää ollut palkollisuhteessa tehtaan omistajaan. Isännän velvollisuus huolehtia palkollisten viimeisestä matkasta ei koskenut tehtaan johtoa, mutta hautajaisiin osallistuttiin usein tavalla tai toisella: ”Fredrikson lahjoitti tuttavalleni siunausseppeleen, suuren tekona sitä tehtaalla pidettiin.”²⁰ Heikki Waris havaitsi, miten ensimmäisen polven kaupunkityöväestö pyrki usein jatkamaan kotiseudun tapoja, jos vain mahdollista. Esimerkiksi ahtaat asumisolot eivät olleet vain taloudellinen pakko, vaan asukkijärjestelmään ja kodin jakamiseen vieraiden ihmisten kanssa oli totuttu jo maaseudulla asuttaessa.²¹

Asumisen ahtaus oli kuitenkin ongelma paitsi terveyden kannalta – tautiepidemian sattuessa ei suojaa työläiskortteleissa juuri ollut – myös kuolemanrituaalien suorittamisen näkökulmasta. Työläisyhteisö pyrki pitämään huolta omistaan, ja rahallista avustusta oli saatavissa sairaus- ja hautausapukassoista,²² mutta esimerkiksi vainajan säilytys kotioiloissa alkoi olla vaikeaa

hygieniavaatimusten kasvaessa.²³ Suomesta ei ole tietoja, että vainajia olisi suorastaan piiloteltu viranomaisilta, mutta maaseudulla tavallinen vainajan sijoittaminen riiheen, saunaan tai muuhun ulkorakennukseen hautajaispäivää odottamaan ei kaupungeissa käynyt useinkaan päinsä.

Milda Blomberg on muistellut seitsenvuotiaan naapurintytön kuolemaa 1900-luvun alussa teoksessa *Hemma bäst: minnen från barnsdomshem i Helsingfors*. Tyttö oli kuollut kotonaan ja lepäsi siellä valkeassa arkussa myrttiseppele päässään. Talon lapsetkin käyttäytyivät hillitysti sen aikaa, kun talossa oli vainaja.²⁴ Päättellen siitä, miten kauan lapset yleensä jaksavat olla hiljaa, tyttö ei ollut kotonaan hautajaispäivään saakka, vaan hänet siirrettiin loppuajaksi kaupungin ruumishuoneelle.²⁵ Ruumishuoneen käyttäminen saattoi olla nimenomaan merkki asumisen ahtaudesta ja köyhyydestä, sillä kotoa lähtevä ruumissaatto oli kunniallisten hautajaisen merkki: ”Meidän isä sanoi aina, ettei ne ole

17. Kai Häggman, *Perheen vuosisata. Perheen ihanne ja sivistyneistön elämäntapa 1800-luvun Suomessa*. Suomen Historiallinen Seura 1994, 84; Vuori 1979, 198.

18. Heikki S. Vuorinen, *Tauti(n)en historia*. Vastapaino 2002, 175.

19. Häggman 1994, 74, 80.

20. KKA XII, Jyväskylä msk 10.

21. Heikki Waris, *Työläisyhteiskunnan synty Helsingin Pitkäsillan pohjoispuolelle*. Weilin+Göös 1973 [1932], 176.

22. Jouko Jaakkola, *Tampellan työväen avustuskassatoiminta Tampereella 1860–1985. 125 vuotta työväen omatoimista turvallisuutta*. Tampellan Tampereen Tehtaitten Sairauskassa 1985, 29–35; Veikko Talvi, *Pohjois-Kymenlaakson teollistuminen. Kymen Osakeyhtiön historia 1872–1917*. Kymi Kymmene Oy 1979, 373–382.

23. Julie-Marie Strange, *Death, Grief and Poverty in Britain, 1870–1914*. Cambridge University Press 2005, 67–97; Åhren 2009, 7–8.

24. Milda Blomberg, Hermanstad. Teoksessa Anna-Maria Åström & Maud Sundman (toim.) *Hemma bäst. Minnen från barnsdomshem i Helsingfors*. Svenska Litteratursällskapet i Finland 1990.

25. Ruumishuoneista ks. Ilona Pajari, *Kuolemanrituaalit Suomessa*. Teoksessa Outi Hakola, Sari Kivistö & Virpi Mäkinen (toim.) *Kuoleman kulttuurit Suomessa*. Gaudeamus 2014a, 92.

mitkään hautajaiset, jos ei saateta ruumista.”²⁶ Suurin ongelma kaikille säädyille ja luokille oli tietenkin sää: kesäkuumalla varakkaatkin kaupunkilaiset saattoivat joutua turvautumaan varmastaviileään ruumishuoneeseen.²⁷

Kaupunkien köyhä väki joutui siis totuttelemaan modernimpaan kuolemankulttuuriin muita varhemmin. Moni kulttuurinen uutuus tuli silti ihmisille tutuksi muuta kautta. Kirkollisen kansanperinteen arkiston muistitieto jopa nimeää monesti paikalliseen eliittiin kuuluneita henkilöitä, joiden aloitteesta – tai joiden hautajaisissa – uusia kuolemankulttuuriin kuuluvia tapoja on otettu käyttöön. Hautakynttilät, kukat ja seppeleet ovat olleet 1900-luvun alkupuolen Suomessa uusia asioita varsinkin pienemmällä paikkakunnilla.²⁸ Oli myös tapoja, jotka eivät varsinaisesti koskaan yleistyneet kansan parissa, kuten virallisten visiittien tekeminen surutaloon.²⁹ Tämä oli osa säätyläistön 1900-luvulla jo katoavaa seurustelukulttuuria, joka ei sellaisenaan ollut muualla käytössä. Vanhat tavat tekivät tilaa uusille, mutta yhteiskunnallisen aseman aspekti oli mukana jatkuvasti.

Kaupungeissa kuoleman ulkoinen merkitseminen oli tärkeää, joskin se oli sitä myös maaseudulla. Kuoleman vierailtua talossa voitiin esimerkiksi ripustaa lakanat tai muut sellaiset ikkunoihin sen merkiksi, että kuolema oli vierailutalossa. Vielä konkreettisemmin sanoen: oli tarpeen tuoda esille, että huoneessa säilytettiin vainajaa.³⁰ Samaan tarkoitukseen käytettiin havuja, joilla katettiin pihamaa ja koristettiin talo. Harvalla oli metsää omasta takaa, joten myös havut olivat ostotuotteita jo 1900-luvun vaihteen suomalaisissa kaupungeissa.³¹ Havujen käyttö hautajaisissa on vanha tapa, josta on esitetty monia näkemyksiä. Varsinkin Ruotsissa ja Suomen ruotsinkielisillä alueilla se oli monimuotoista; havu- tai lehtimajan rakentaminen vainajalle tunnettiin kaikkialla Suomessa.³² Yksi kiehtovimmista selityksistä sinänsä vuosisatoja, jopa -tuhansia, vanhalle tavalle oli kajaanilaisen vanhan opettajan käsitys: ”Ettei piru haista jälkiä.”³³

Suruasun käyttö oli erityisen tärkeää kaupungeissa, joissa tavattiin ihmisiä jatkuvasti, eivätkä kaikki kuuluneet kuolemantapauksesta jo kuulleseeseen lähipiiriin. Varakkaammat saattoivat seurata muotiakin suruasuisia ja teettää uudet asut kunkin kuolemantapauksen yhteydessä.³⁴ Maaseudun rahvas ei välttämättä käyttänyt erityisiä suruasuja hautajaisten jälkeen; tapa liitettiin lähinnä naispuolisiin leskiin, joiden suruaika kesti pisimpään eli vuoden, joidenkin tietojen mukaan puoli vuotta.³⁵ Sen sijaan tiiviimmän asutuksen seuduilta ja suurempien kaupunkien lähialueilta on runsaasti tietoja erilaisista suruasuihin liittyvistä tavoista.³⁶ Kirkollisen kansanperinteen arkistossa löytyy esimerkiksi Porista asiaa koskeva maininta, jonka mukaan: ”Vuosi oli suruaika, jolloin käytettiin mustaa pukua,

26. KKA XII Helsingin pitäjä 13; ks. myös Jyväskylä ksk 11 ja Kärsämäki 8.

27. KKA XII, Helsingin pitäjä 6–8; Helsingin pitäjä 13; Helsingin pitäjä 16; Joensuu 3; Joensuu 4; Joensuu 10; Jyväskylä ksk 29; Pori 3; Pori 22; Tampere tks 13; Turku 32; Turku 33; Vaasa 5. Turun kohdalla korostuvat vaikeudet, joita ruumishuoneen puuttuminen aiheutti.

28. KKA XII, Alastaro 12; Kajaani mlk 1; Kajaani mlk 2; Kemijärvi 25–26; Parikkala 17.

29. Thérèse Mical, *Seurusteluopas*. Arvi A. Karisto 1931, 3; Huomioitsija, *Seuratavat*. WSOY 1943, 175.

30. KKA XII, Jyväskylä ksk 13; Raahe 1; Raahe 8; Tampere tks 13.

31. Esim. Pajari 2014a, 93.

32. Bo Lönnqvist, *Dödens ansikte. Tro och sed bland herre och folk*. Scriptum 2013, 86–90; Louise Hagberg, *När döden gästar. Svenska folkseder och svensk folkstro i samband med död och begravning*. Walhström & Widstrand 1937.

33. KKA XII, Kajaani ksk 12.

34. Lönnqvist 2013, 24–29, 46; suruasuisista Euroopassa yleisemmin ks. Lou Taylor, *Mourning Dress. A Costume and Social History*. George Allen & Unwin 1983.

35. KKA XII, Alahärmä 6; Alatornio 1; Alatornio 6; Antrea 9; Kajaani mlk 8; Kerava 9; Konginkangas 5; Kärsämäki 1; Kärsämäki 11; Parikkala 6; Parikkala 15; Parikkala 17; Rymättylä 1; Rymättylä 11; Utajärvi 10; Vihanti 3; Vihti 6; Vihti 8; Vihti 12; Vihti 14.

36. KKA XII, Alastaro 5; Joensuu 8; Jyväskylä ksk 15; Jyväskylä ksk 23; Jyväskylä msk 3–4; Kajaani ksk 12; Kajaani mlk 1; Pori 3; Pori 11; Pori 22; Pori 23; Lönnqvist 2013, 24–29, 67–72.

mutta huntua eivät naiset pitäneet kuin puoli vuotta. Siirtyminen tapahtui sitten hillitysti muihin väreihin, kuten violettiin ja harmaaseen.”³⁷

Suruasu oli kuoleman ulkoinen tunnus siinä yhteisössä, johon vainaja oli kuulunut. Lesken suruaikaan liittyi ajatus siitä, että avioituessaan nainen ei saanut olla raskaana edelliselle aviomiehelle. Käytännössä mieslesket avioituivat joskus pian vaimon kuoleman jälkeen, koska talo tarvitsi emäntää ja lapset äitiä.

Suruajan noudattaminen, suruasulla tai ilman, oli sekä pakko että oikeus. Nykyaikaa moititaan usein siitä, että suremiselle ei ole tilaa. Toisaalta ammatin harjoittamista tai elämää muuten rajoittava ulkoinen sureminen koettiin 1900-luvun alkupuolella jo raskaaksi niissäkin piireissä, joissa siihen ylipäänsä oli ollut mahdollisuus. Suruajan ehdottomuus oli väistymässä.³⁸ Lou Taylorin mukaan ensimmäinen maailmansota merkitsi monissa maissa murrosta suruajujen käytössä: sodan tappioiden seurauksena surevia oli niin paljon, ja sodan vuoksi naisilla tekemistä kodin ulkopuolella, että monimuotoinen ulkoinen sureminen alkoi menettää merkitystään.³⁹ Jo aiemmin oli kritisoitu lähinnä naisleskien kalliita ja epäkäytännöllisiä suruasuja.⁴⁰

Pukeutumista kenties merkittävämpää olikin toimintojen rajoittaminen suruaikana: ei käyty iloisissa juhlissa saati tansseissa. Samoin asiassa ohjeistivat jotkut varhaiset käytösoppaat, vaikka niissä ei välttämättä muuten juuri puututtu kuolemanrituaaleihin. Vasta toisen maailmansodan jälkeen hautajaisista alettiin kirjoittaa tällaisissa teoksissa enemmän. Esimerkiksi vuonna 1962 julkaistun, miehille suunnatun *Miesväen kirjan* mukaan ”nykyään on kuitenkin tapana siirtyä tavalliseen vaatetukseen jokseenkin pian hautausten jälkeen, sillä vaatteethan eivät loppujen lopuksi voi ilmaista surun syvyyttä”.⁴¹ Vuoden 1978 *Hyvän käytöksen kirjassa* puolestaan todettiin, että “[k]ukin käyttäköön surupukua niin pitkään kuin haluaa, eihän surun vilpittömyys missään tapauksessa ole pukeutumisesta kiinni”.⁴² Hyvien tapojen ulkoinen noudattaminen oli kor-

vannut ajatuksen surupuvusta ihmisen sisäisten tilojen ja tunteiden kuvaajana.

Ruumissaaton yhteiskunnalliset viestit

Ruumissaatto,⁴³ jo katoliselta ajalta tunnettu perinne, jossa vainaja kuljetettiin kotoaan kirkkomaalle surusaatossa, oli keskeinen osa vanhaa hautajaisrituaalia. Ennen reformaatiota suomalainen kuolemankulttuuri, sikäli kuin se oli ehtinyt kristillistyä, oli katolisen kirkon kuolemankulttuuria. Tuon ajan hautajaisia koskevat säännöt vaikuttavat olleen suunnatut nimenomaan tiiviin asutuksen seuduille, ei erityisesti Suomen oloihin. Vainajan kuljettaminen hautajaiskulkueessa eli ”prosessissa”, jota Suomessa on perinteisesti kutsuttu myös ruumissaatoksi, oli olennainen osa katolista hautajaisrituaalia. Tätä edelsi kotona pidetty tilaisuus, jossa pappi oli läsnä.⁴⁴

Reformaation konkreettinen vaikutus suomalaiseen(kin) hautajaisperinteeseen oli yllättävän vähäinen. Mielikuva on usein se, että kirkollinen elämä riisuttiin kokonaan entisistä monimutkaisista rituaaleista, mutta kuolemanrituaalien kohdalla tämä pitää vain osittain paikkansa. Esimerkiksi vuoden 1686 kirkkolaki joko kieltää tai määrää mahdollisimman vähin äänin suorittaviksi jokaisen edellä mainituista tavoista, niin

37. KKA XII, Pori 23.

38. Vrt. Mical 1931, 33; Huomioitsija 1943, 173–176.

39. Taylor 1983, 266–270.

40. David Cannadine, War, Death, Grief and Mourning in Modern Britain. Teoksessa Joachim Whaley (toim.) *Mirrors of Mortality. Studies in the Social History of Death*. Taylor and Francis Group 1981, 190; Taylor 1983, 263–266.

41. Onni Koivisto, *Miesväen kirja*. Arvi A. Karisto 1962, 34.

42. Anu Seppälä & Anu Virkkunen, *Hyvän käytöksen kirja*. WSOY 1978, 118.

43. Nykyään puhutaan ehkä mieluummin hautajaissaatosta, mutta perinteinen ilmaisu ei vieronut ruumis-sanaa, eikä siihen ole syytä historia-alan artikkelissakaan.

44. Olavi Rimpiläinen, *Läntisen perinteen mukainen hautauskäytäntö Suomessa ennen isoavihaa*. Suomen Kirkkohistoriallinen Seura 1971, 19, 22–27.

Miina Sillanpää sai kuoltuaan valtiolliset hautajaiset vuonna 1952. Ruumissaatto kulki halki Helsingin, tässä Lapinlahdenkatu 7:n ja 3:n kohdalla. Lähde: Helsingin kaupunginmuseo. Kuvaaja: Väinö Kannisto.

ruumissaaton kuin kotoa lähdönkin.⁴⁵ Lisäksi se kieltää varsinaiset ruumiinvalvojaiset. Kuitenkin kaikki nämä tavat, pois lukien papin läsnäolo ruumissaatossa sekä sielulle luetut messut, tunnettiin ainakin joillain alueilla vielä 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun Suomessa.⁴⁶ Kun pohditaan kuoleman kulttuurin muuttumista yleisemminkin, 1900-luvulla tapahtunut murros näyttäytyy entistä dramaattisempänä. Reformaatio ei kyennyt hävittämään monia niistä tavoista, jotka modernisaatio teki lopulta tarpeettomiksi.

Ruumissaatto oli aina tapahtuma, joka kiinnosti muitakin kuin siihen osallistuneita. Lasten kerrotaan laskeneen maallakin ohiajavia hevosia,⁴⁷ ja varakkaasta henkilöstä kertova pitkä saatto on voinut olla letkauksen aihe: ”Kylläpä on paljon velkamiehiä perässä!”⁴⁸ Erityisesti kaupungeissa ruumissaattoja kutsuttiin vuosisataisen perinteen mukaisesti prosessiksi.⁴⁹ Saat-

toiväki järjestäytyi vainajan kotona kulkueeksi, joka lähti seuraamaan edellä kulkevaa vainajan

45. Kirkkolaki 1686. Teoksessa Lahja-Irene Hellemaa, Anja Jussila & Martti Parvio (toim.) *Kirkko-laki ja ordningi* 1686. SKS 1986, 74–78. Sivulla 76 kielletään yksiselitteisesti koko saattoväen osallistuminen ruumissaattoon: ”Cosca Ruumit wiedän kirkkoon/ siellä oleman siihenasti cuin Maahan paniaiset pidetän/ niijn se pitä tapahtuman hiljaisudes/ ilman caiketa Processit/ (saattamista) ja custannusta/ eikä yhtän muuta pidä saattaman/ cuin ne jotka candawat/ ja muutoin täyty siellä olla toimittamas.”

46. KKA; vrt. Johannes Häyhä, *Perhe ja kylä. Kuvaelmia itäsuomalaisten vanhoista tavoista*. SKS 1983, 11–59. Häyhän kuvaamat tavat olivat jo niiden kirjoitusajankohtana, 1890-luvulla, katoamassa, mutta niitä esiintyy jossain muodossa ja satunnaisesti myös Kirkollisen kansanperinteen arkiston aineistoissa, jotka kuvaavat 1800-luvun loppua ja 1900-luvun alkuvuosikymmeniä.

47. KKA XII, Joroinen 14; Jyväskylä ksk 14; Kerava 6; Sievi 6; Sysmä 2; Utajärvi 11.

48. KKA XII, Hirvensalmi 9.

49. KKA XII, Kajaani ksk 13; Pori 3; Pori 11; Pori 14; Raahe 4; Raahe 8; Tampere tks 13; Turku 31.

arkkuja. ”Oli tapana sanoa: ’Mennää prosessii katsomaan’”, kertoo muistelijä Porista.⁵⁰ Samoin Kajaanissa ruumissaatot olivat ”suurenmoinen juttu”.⁵¹ Esimerkiksi Turussa ja Tampereella oli ajopelien vuokraaminen hautajaissaattoa varten keskeinen osa tapahtumaa; Tampereella vuokrattiin ”vossikka”, Turussa ”vosikka”.⁵²

Vaatimattomat hautajaiset kertoivat vielä tuohon aikaan osattomuudesta, tavalla tai toisella: ei ollut varaa kestittää suurta saattojoukkoa, joten kirkkomaallekin pyydettiin vähän väkeä. Perinteisesti ainakin arkunkantajille on pitänyt tarjota kahvit.⁵³ Samoin epäilyttävä elämän- ja varsinkin kuolintapa on edellyttänyt hautaamista hiljaisuudessa.⁵⁴ Hautajaisten pienuus on siis voinut johtua monesta syystä traditionaalisen kuolemankulttuurin aikakaudella. Pyrkimys pienempiin hautajaisiin oli olemassa säätyläisten keskuudessa jo 1800-luvulla, mutta vasta sata vuotta myöhemmin pienet hautajaiset alkoivat olla sääntö, eivät poikkeus. Johanna Ilmakunnas on kuvannut 1700-luvun lopun aateliston jo aiempaa vähäeisempää suremista Tukholmassa.⁵⁵ Myös Bo Lönnqvist toteaa aatelin hautajaisten esikuvina olleiden, 1500- ja 1600-luvuilla vielä suurieisten kuninkaallisten hautajaisten komedien vähentyneen selvästi noihin aikoihin.⁵⁶ Sanomalehtien lukijoille taas esiteltiin rahvaan huvittavan ylettömät, tanssia ja juopottelua sisältäneet hautajaiset *Vaasa*-lehdessä 1800-luvun lopulla.⁵⁷ Ajatustavan ja hautajaisten merkityksen muutos oli käynnissä jo aikana, jota pidetään helposti yhtenäisenä traditionaalisen kuolemankulttuurin kautena.

Anders Ramsay kertoo muistelmissaan, miten isoäidin hautajaisten järjestelyissä vuonna 1850 keskusteltiin vieraiden määrästä.

Mutta isäni oli toista mieltä asiassa. Tosin oli tämä koti pitkät ajat ollut surun ja sairauden johdosta hiljainen ja suljettu kaikilta muilta paitsi omaisilta. Mutta kun mummo nyt oli kerran kuollut, piti maahanpanijaiset isän mielestä viettää tavalla, joka arvokkaasti vastaisi Petersénien tunnettua, suurta

vierasvaraisuutta ja samalla niitä muotoja ja tapoja, jotka olivat käytännössä siihen aikaan parempain ihmisten hautajaisissa. Äitini ehdottama yksinkertaisuus voitaisiin tulkita kitsaaksi säästäväisyydeksi tahi vieläpä tuonelaan muuttaneen vainajan muiston halveksimiseksi. Ja niin jäi isäni mielipide ratkaisevaksi.⁵⁸

Ajatus siitä, mitä muut ihmiset sanovat, on usein määrittänyt hautajaisjärjestelyjä. Lönnqvist kuvaa aatelisrouvan äidin hautajaisten suurieleisiä järjestelyjä. Hautajaisista kirjoitetun, kenties peitellyn kriittisen kuvauksen mukaan todettiin tarpeelliseksi ”tehdä maan tavan mukaisesti hautajaisista kalliit – ei siksi että sillä tavalla uskottiin kunnioitettavan kuolleita vaan että vällyttäisiin elävien moitteilta”.⁵⁹

Kuoleman tekemisellä näkyväksi saatettiin myös pyytää tai vaatia näkyvyyttä yhteiskunnassa. Poliittisen vasemmiston hautajaiset 1920- ja 1930-luvulla olivat varsinkin kommunististen

50. KKA XII, Pori 3.

51. KKA XII, Kajaani ksk 13.

52. KKA XII, Tampere tks 13; Tampere tks 17; Turku 16; Turku 19; Turku 20.

53. KKA XII, Akaa 4; Helsingin pitäjä 13; Helsingin pitäjä 16; Hirvensalmi 1; Joensuu 8; Joroinen 3; Joroinen 14; Jyväskylä msk 3–4; Jyväskylä msk 10; Kerava 4; Rymättylä 11; Sievi 6.

54. Ks. tarkemmin Juha Pentikäinen, *Suomalaisen lähtö. Kirjoituksia pohjoisesta kuolemankulttuurista*. SKS 1990, 126–127.

55. Johanna Ilmakunnas, *Kuluttaminen ja ylhäisaatelin elämäntapa 1700-luvun Ruotsissa*. Tampereen yliopistopaino 2009, 233–234.

56. Lönnqvist 2013, 33.

57. Satu Apo, *Viinan voima. Näkökulmia suomalaisten kansanomaiseen alkoholijatteluun ja -kulttuuriin*. SKS 2001, 128.

58. Anders Ramsay, *Muistoja lapsen ja hopeahapsen. Kuvauksia*, 1. WSOY 1908. Project Gutenberg, <http://www.gutenberg.org/cache/epub/16481/pg16481.html> (13.6.2014).

59. ”enligt landets sed göra begrafningen kostsam – icke att man därmed trodde sig hedra den döda, men för att undvika de lefvandets tadel”. Lönnqvist 2013, 31.

puolueen toiminnan kieltämisen jälkeen tapa tuoda esille aatteen ja sen kannattajien olemassaoloa.⁶⁰ Väkeä kerännyt hautajaissaatto soitto-kuntineen ja lippuineen saattoi myös muistuttaa vuoden 1918 punaisista sankarihautajaisista ja olla protesti sodan hävinneiden osakseen saama hautausta ja muistelemisen kieltämistä kohtaan.⁶¹ Yhtä kaikki työväestön kuolemalle vaatima julkisuus oli kannanotto monessakin mielessä ja liittyi hautajaisten vuosisataisiin perinteisiin.

Birgitta Skarin Frykmanin mukaan työväestön yhä komeammat hautajaiset 1900-luvun alkupuolen Ruotsissa saivat ruotsalaisen porvariston lopulta vieroksumaan vastaavaa kuoleman esillepanoa. Hautausapukassojen korvauksilla ostettiin näkyvyyttä ja asemaa yhteiskunnassa, joka vielä arvosti suuria hautajaisia. Keskiluokan varallisuus ei kohonnut samassa suhteessa, joten sen erottautuminen kuluttamisen määrällä ei tässä suhteessa onnistunut: oli panostettava laatuun. Skarin Frykman käyttää Pierre Bourdieun distinktion käsitettä ja teoriaa sosiaalisen erottautumisen tarpeesta analysoidakseen sitä, miksi pienet ja vaatimattomat hautajaiset muuttivat häpeästä hienostuksen merkiksi 1900-luvun puolivälin Ruotsissa.⁶² Kuten olemme jo huomanneet, pienten hautajaisten ja hillityn surmisen juuret ovat paljon kauempana menneisyydessä, mutta Skarin Frykmanin näkökulmakin on tärkeä.

Suomen tapauksessa on myös kiinnostava kysymys, miten toisen maailmansodan aikainen kuoleman lähes jatkuva läsnäolo teki siitä ahdistavan asian niillekin, jotka olivat olleet tyytyväisiä aiempaan, kuoleman näkyväksi tekevään kuolemankulttuuriin. Koska muutos oli samanaista ja tapahtui monissa Länsi-Euroopan maissa jo aiemmin, kumpaakaan tekijää ei voi tarjota ainoaksi selitykseksi sille, miksi kuolema ja sen mukana hautajaiset tuli piilottaa arkielämästä. Monet eri tekijät vaikuttivat samansuuntaisesti.⁶³ Julkiset hautajaiset ja oma hautapaikka kirkkomaassa olivat vielä sotavuosien Suomessa sel-

keästi palkinto hyvästä elämästä. Sittenkin ajattelu on tässä suhteessa voimakkaasti muuttunut.

Kaupunkitila otettiin myös haltuun pitkällä ruumissaatolla, jota muiden kaupunkilaisten oli pysähdyttävä kunnioittamaan: mitä arvokkaampi (varakkaampi) henkilö, sitä pitempi saatto ja suurempi vaikutus kaupunkiin, myös kuolemassa. Tämän ajattelun jäänne ovat vielä nykyäänkin valtiolliset hautajaiset, jotka suodaan merkkihenkilöille, lähinnä politiikan tai muulla tavoin valtiovallan huipulla pitkään toimineille henkilöille, kuten presidenteille ja pääministereille. Heidän hautajaissaattonsa on edelleen julkinen tilaisuus, ja hautajaiset voidaan jopa televisioida. Toisaalta varallisuutta ei näissä hautajaisissa esitellä, sillä ne tapahtuvat valtion kustannuksella.⁶⁴

Kaupunkien kuolemankulttuuri modernisaation murroksessa

Kuolemankulttuurin murros tapahtui Suomessa samoihin aikoihin kuin suurin maaltamuutto eli 1960-luvulla. Tähän liittyi kaupunkien rakenteen ratkaiseva muutos. Aiempi tiivis kaupunkirakenne sai rinnalleen uudet, joskus keskustasta kaukana sijaitsevat lähiöt. Mielikuvat kaupungeista muuttuivat, mutteivät välttämättä yksinomaan

60. Liisa Vuori-Mattila, *Uskonnottomat hautajaiset Suomen vasemmistolaisessa työväenliikkeessä vuosina 1923–1939*. Suomalais-ugrilaisen kansatieteen pro gradu -tutkielma. Kulttuurien tutkimuksen laitos. Helsingin yliopisto 2008.

61. Ulla-Maija Peltonen, *Muistin paikat. Vuoden 1918 sisällissodan muistamisesta ja unohtamisesta*. SKS 2003.

62. Birgitta Skarin Frykman, ”Sista ordet.” En revolution i stillhet. Arbetarbegravningarnas sociala språk. Teoksessa Lena Johannesson, Ulrika Hjellman & Birgitta Skarin Frykman (toim.) *Arbetarrörelse och arbetarkultur. Bild och självbild*. Carlssons 2007, 32–167.

63. Ilona Kempainen (Pajari), *Isänmaan uhrin. Sankari-kuolema Suomessa toisen maailmansodan aikana*. SKS 2006, 256–257.

64. Wikipedia, hakusana ”Valtiolliset hautajaiset”, http://fi.wikipedia.org/wiki/Valtiolliset_hautajaiset (13.6.2014).

positiiviseen suuntaan. Lähiöiden juurettomuus oli uusi kritiikin kohde.⁶⁵

Maaseudun kuolemankulttuuri modernisoi-
tui samaan aikaan kuin kaupunkien, vaikka läh-
tjöiden mielikuvissa entinen elämä ”maalla”
saattoi vaikuttaa pysähtyneeltä. Sairaalaverkkoa
näet rakennettiin nyt toden teolla kaikkialle
maahan,⁶⁶ ja se vaikutti kuolemankulttuuriin, kun-
ten kaupungeissa jo aiemmin. Vanhojen tapojen
ylläpitäminen vaikeutui. Palveluyhteiskunnan
synty, jossa aiemmin kotona suoritettut asiat tuli-
vat yhä useammin ammattilaisen hoidettaviksi,
merkitsi hautausoimistojen roolin kasvua suo-
malaisessa hautauskulttuurissa niin maalla kuin
kaupungeissa.

Yksi keskeisistä kaupunkilaista kuolemaa
muuttaneista seikoista oli uusien hautausmai-
den perustaminen kaupunkien ulkopuolelle
1800-luvulta lähtien.⁶⁷ Perinteinen ruumissaaton
suorittaminen varsinkin jalan vaikeutui jo tuol-
loin, koska matka vainajan kotoa hautausmaalle
muodostui aiempaa pidemmäksi. Kaupungin
halki kulkevan kulkueen järjestäminen vaikeutui
myös autoilun yleistyessä ja liikenteen määrän ja
nopeuden lisääntyessä kaupunkialueella. Uusil-
le, keskustan kirkoista syrjässä sijaitseville hau-
tausmaille perustettiin yleensä lopulta myös
kappeli, jossa ruumiinsiunaus voitiin toimittaa.
Näin matka kirkolta haudalle ei enää vaatinut
kuin hautausmaan halki kulkemisen. Tosin vasta
toisen maailmansodan jälkeen yleistyi tapa siu-
nata kaikki vainajat kirkossa; tätä ennen suurin
osa vainajista siunattiin haudalla.⁶⁸

Kaupungit eivät muuttuneet ainoastaan ko-
konsa ja toimintojensa puolesta, vaan kaupunki-
laiset muuttuivat itsekin. Suomalaiset käytösop-
paat kertoivat pitkään ennen kaikkea kaupunki-
laisen keski- ja yläluokan tapakulttuurista, johon
sopeutuminen tuntuu olleen muiden ryhmien
tehtävä.⁶⁹ Usein todetaan pienten hautajaisten
yleistyneen toisen maailmansodan jälkeen,⁷⁰
mutta muutoksen voi huomata alkaneen jo
1900-luvun alkuvuosikymmeninä. Nimimerkki
Thérèse Mical esimerkiksi julisti vuonna 1931,

miten ”muinoin niin ylelliset hautausateriat,
'maahanpaniaiset', ovat jääneet tavasta pois”.⁷¹
Tuo muinaisuus kuitenkin eli ja voi hyvin Suo-
men maaseudulla, ja ”ruokahautajaiset” ovat eri
puolilla maata tapana edelleen.

Ostotuotteiden käyttö kuolemanrituaaleissa
oli jo varhain tyyppillistä kaupunkilaiselle kuole-
mankulttuurille. Toki kaupungeissa oli ollut eri
käsityöläisammattikuntien edustajien verstaita
kautta aikojen, mutta massakulutuksen aikakau-
si koitti vasta teollisen tuotannon myötä.⁷² Yli-
päänsä ajatus siitä, että kotitekoiset vaatteet,
arkku ja muut hautaamiseen liittyvät esineet oli-
sivat aina olleet paras vaihtoehto, on lähinnä ro-
manttinen kuvitelma entisajoista. Suomalainen
muistitieto kertoo toistuvasti siitä, miten hau-
taan pyrittiin pukemaan parasta päälle. Hienous
oli tärkeintä; toki itse tekemistä arvostettiin jos
käsityötaitoja oli. Varsinkin kankaiden suhteen
kotikutoisuus oli kuitenkin yleensä väheksyttyä.
Ruotsalaisen Louise Hagbergin runsas teos *När
döden gästar* kertoo laajasti kauniiden ja myös
kalliiden arkkuvaatteiden tärkeydestä. Traditio-
naalisen kuolemankulttuurin ihminen oli me-

65. Esim. Kirsi Saarikangas, Metsän reunalla. Suomen ra-
kentaminen 1900-luvulla. Teoksessa Kirsi Saarikangas,
Pasi Mäenpää & Minna Sarantola-Weiss (toim.) *Suomen
kulttuurihistoria*, 4. *Koti, kylä ja kaupunki* Otava 2004, 50–
51.

66. Minna Harjula, *Terveyden jäljillä. Suomalainen ter-
veyspolitiikka 1900-luvulla*. Tampere University Press 2007.

67. Ilmari Wirkkala, *Suomen hautausmaiden historia*.
WSOY 1945, 43–45.

68. KKA XII, Ahlaine 3; Alahärmä 6, Alatornio 2; Helsin-
gin pitäjä 13; Kajaani ksk 1; Kajaani mlk 2; Parikkala 17;
Vehmersalmi 5–6; Viinijärvi 8; Viipuri mlk 2; NHEU 7.

69. Aino Sinnemäki, *Käytösoppaat tutkimuksen kohteena*.
Lähikuvassa suomenkieliset käytösoppaat 1886–1986. So-
siologian pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopisto 1988,
33–35.

70. Esim. Pentikäinen 1990, 195.

71. Mical 1931, 33.

72. Sakari Heikkinen, Aineen voitot. 1800-luvun elintaso.
Teoksessa Pertti Haapala (toim.) *Talous, valta ja valtio*.
Tutkimuksia 1800-luvun Suomesta. Vastapaino 1992, 153,
163–164.

Muistotilaisuuden viettäminen muualla kuin vainajan kotona oli alun perin kaupunkilainen tapa. Kuvassa hautajaiset NNKY:n tiloissa Helsingissä vuonna 1946. Lähde: Helsingin kaupunginmuseo. Kuvaaja: Väinö Kannisto.

nossa tapaamaan Jumalaansa, joten mikä tahansa asu ei kelvannut.⁷³ "Ulkolaiset tuotteet" miellettiin Suomessakin rikkaiden materiaaliksi, pelava köyhempien.⁷⁴

Kaupunkien puusepistä osa alkoi erikoistua nimenomaan ruumisarkkuihin ja muuhun hautajaisiin liittyvään esineistöön 1800-luvun viimeisinä vuosikymmeninä. Esikuvia liiketoiminnalle saatiin ilmeisesti ennen kaikkea Ruotsista, missä hautaustoimistoja oli alettu perustaa vähän aiemmin. Ensimmäiset suomalaiset hautaustoimistot kehuivatkin toimivansa "ruotsalaisen mallin mukaan". Ajatus siitä, että nyt kaiken hautajaisissa tarvittavan sai saman katon alta, oli jo tuolloin myyntivaltti.⁷⁵

Suomen ensimmäinen hautaustoimisto perustettiin vuonna 1871 Helsinkiin.⁷⁶ 1800-luvun loppuun mennessä toimistoja alkoi olla muissakin suurimmissa kaupungeissa: esimerkiksi Po-

rin ensimmäinen hautaustoimisto perustettiin vuonna 1893.⁷⁷ Arkkujen myymisen lisäksi ne tarjosivat jo varhain varsinkin kuljetuspalveluja. Hautaustoimisto oli pitkään leimallisesti suurempiin kaupunkeihin kuuluva yritys. Maaseudulla hautaustoimistojen merkitys oli vähäisem-

73. Hagberg 1937, 193–207.

74. KKA XII, Ahlainen 3.

75. Mikko Laakso, *Samassa talossa. Hautaustoimisto Mikko Mononen Oy:n kahdeksan vuosikymmentä*. Hautaustoimisto Mikko Mononen 1998, 13–16, 63–66; Anna Davidsson Bremborg, *Yrke: begravningsentreprenör. Om utanförskap, döda kroppar, riter och professionalisering*. Lunds universitet 2002, 30.

76. Laakso 1998, 15.

77. Jari Kettunen, *Ammattina kuolema. Kuolemankulttuuri hautaustoimistojen näkökulmasta 1893–2009*. Pro gradu -tutkielma. Historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen laitos. Turun yliopisto 2010, 5.

pi jo siksi, että toimistoja syntyi kysynnän ja tarjonnan mukaan niille paikkakunnille, joissa oli tarpeeksi väestöpohjaa yrittäjän toiminnan turvaamiseksi.⁷⁸

Hautaustoimistojen toiminnan luonteen muuttuminen oli osa alan yleistä kehitystä. Jälleen toinen maailmansota voidaan nähdä suurena jakolinjana, jota ennen toimistot lähinnä myivät erilaisia tavaroita ja palveluita. Sotavuosien jälkeen yleistyi liiketoimintamalli, jossa omaisille ”jäi vain laskun maksaminen”, kuten eräs muistelija kertoo.⁷⁹ On kuitenkin varottava nojaamasta liikaa näihin suuriin linjoihin. Kaupungeissa hautaustoimistot pystyivät jo tarjoamaan ”täyden palvelun hautajaiset” maailmansotien välisenä aikana, kun taas maaseudulla voitiin vainaja hoitaa arkuun oman väen voimin vielä pitkään sotien jälkeenkin.⁸⁰

Hautaustoimistojen historia yltää Suomessakin aikaan, jolloin elettiin vielä tukevasti traditiionaalisen kuolemankulttuurin aikaa: lähinnä kaupunkien köyhät kuolivat sairaaloissa, kuolema oli tavanomainen tapahtuma kaikissa ikäluokissa eikä siitä keskustelemista tai sen esittämistä vältelty. Sen sijaan vilkastuva taloudellinen toiminta 1800-luvun loppupuolella sai yrittäjät tarjoamaan uudenlaisia palveluksia kuluttajille. Hautaustoimistojen toimintatapojen muuttuminen kuvastaa kuolemankulttuurin muutosta ja on sittemmin vastannut tarpeisiin, joita alan syntyäaikoina ei vielä tunnettu.

Kuoleman siirtyminen pois kotoa, ihmisten etäännyminen uskonnosta, ja erityisesti seurakuntien toiminnasta, sekä yhteiskunnan byrokratisoituminen myös kuoleman osalta tekivät kuolemaan liittyvien asioiden hallinnoinnin aiempaa vaativammaksi.⁸¹ Arkun valmistaminen ja vainajan kuljettaminen onnistuivat yhä harvemmilta; muiden asioiden hoitaminen alkoi vähitellen kuulua hautaustoimistojen valikoimaan sekkin. Hautaustoimistot eivät suinkaan ”kaapanneet” valtaa kuolemanrituaaleissa omaisilta, vaan pikemminkin ne tulivat täyttämään sairaalakuoleman synnyttämää tyhjiötä.

Yksityinen ja julkinen kuolema

Sairaalakuolemaa on totuttu syyttämään siitä, että suomalainen ja yleensä länsimainen kuolemankulttuuri on muuttunut ”kuoleman kieltäväksi”. On oleellista kiinnittää huomio siihen, mihin sairaalakuolema todella on vaikuttanut. Sen yleistyminen tapahtui Suomessa samoihin aikoihin kuin voimakas kaupungistuminen ja maallistuminen. Noihin aikoihin luotiin koko Suomen kattava sairaalaverkosto, joten sairaalassa kuoleminen ei enää ollut tyypillistä vain kaupunkilaisille.

Näin koko maassa tulivat eteen samat kysymykset, jotka olivat muuttaneet kuolemankulttuuria kaupungeissa jo aiemmin. Omaisten rooli kuolevan viimeisillä hetkillä on usein käsitelty asia, mutta sairaalakuolema muutti myös kuoleman jälkeisiä toimia ja tapahtumia. Kuka pesi ja puki vainajan? Missä vainajaa säilytettiin ennen hautajaisia? Mistä hautausaatto lähti vai lähtikö lainkaan? Aiemmat, vainajan rinnalla kulkemiseen keskittyneet kuolemanrituaalit muuttuivat ratkaisevasti.⁸²

Kuolintapa ei enää vaikuttanut hautajaisiin; samoin varallisuuden, aseman ja luokan merkitys alkoi päällisin puolin vähentyä. Vuorineuvoksen ja kaupan kassan hautajaisien mittakaava saattoi ainakin teoriassa olla sama, vaikka syyt pieniin hautajaisiin olivat erilaiset. Ihmiset siivuuttivat vanhat hautajaisien sisältämät ilmaisukeinot; kuolema sijoittui tavallaan yhteiskunnallisten hierarkioiden ja muun arkitodellisuuden ulkopuolelle.

Kuolemassa tulivat tärkeiksi omat henkilökohtaiset tunteet, eikä esimerkiksi suruasun käytöllä ollut aiempaa sosiaalista merkitystä. Henkilökohtaisten tunteiden ilmaisemiseen

78. Kettunen 2010, 38–42; Kiiskinen 1992; Pajari 2014b.

79. KKA XII; Viipurin mlk 3.

80. NHEU 8; Pajari 2014b.

81. Pajari 2014b.

82. Pajari 2014a, 104–106.

muodollinen ja lyhyt hautajaistilaisuus ei ole omiaan; onkin ollut luontevaa keskittyä hautajaisten sisällössä vainajan elämään, kuten viime vuosikymmenien hautajaisissa on yhä useammin tehty.⁸³ Moderni pyrkimys aitoon kokemukseen ja ihmisen itseilmaisuun on keskittynyt vainajaan, ei enää saattoväkeen. Niin sanottua hautajaistestamenttia suositellaankin tehtäväksi, jotta hautajaisista varmimmin tulisi ”vainajan näköiset”.⁸⁴

Hautajaiset olivat vuosisatojen, ellei -tuhansien, ajan ihmiselämän keskeinen juhla ja mahdollisimman komea päätös. ”Tämä hautajaissereemonia on ollu suurin juhla ihmisillä täällä,” todettiin Alatorniolla.⁸⁵ Ratkaisu järjestää pienet hautajaiset, vaikka varaa suurempiin olisi ollut, edusti toisenlaista maailmankuvaa. Julkista suramista oleellisemmaksi asiaksi tuli yksilön kokea suru: toiminnan korvasi tunne. Tunteiden käsitteleminen ilman toimintaa, kuten hautajaisten valmistelua ja kuolemasta ja vainajasta puhumista, on kuitenkin usein hyvin vaikeaa. Tässä oli modernin kuolemasuhteen ongelma: kuolemalle ei enää voinut tehdä mitään. Viime vuosina yleistynyt surun käsitteleminen ja vainajan muisteleminen internetissä vaikuttaa tässä katsannossa erittäin myönteiseltä lisältä perinteisempiin kuolemanrituaaleihin.⁸⁶

Kuolemassa näkyivät ennen ihmisen elämän aikana saavuttamat asiat ja yhteisön kunnioitus. Kyse ei ollut vain luontevasta suhtautumisesta alati läsnä olevaan kuolemaan, vaan myös sen pitämisestä elämän asianmukaisena päätöksenä. Vaiettu ja salattu kuolema oli aina huono kuolema, koska se kertoi huonosta elämästä ja joutumisesta yhteisön ulkopuolelle. Jos elämäs-

sä ei ollut mitään moitittavaa, kuolemasta voitiin puhua ja sen läsnäolo näyttää avoimesti. Kuolemalle voitiin myös vaatia julkisuutta, ja tehdä hautajaisista mahdollisimman suuri spektaakkeli vainajan elässään edustamien asioiden korostamiseksi. Laura Starkin sanoin modernisaation myötä ”piti määritellä uudestaan, millaista oli hyvä, kunniallinen ja normaali elämä”.⁸⁷ Samoin määriteltiin uusiksi kunniallinen ja hyvä kuolema.

Abstract: Death in the countryside and cities – Changing Finnish way of death from the end of the 19th century to the present

The urban present and agrarian past are often counterposed in discussions of the Finnish way of death. In this article, I take a look at traditional urban Finnish death rituals, and how both city life and rural reality have changed them between the end of the 19th century and the present. Dying in hospitals, the spatial circumstances of death rituals, and funerals and funeral directors are the key aspects of the text. The medicalisation, secularisation, professionalisation and privatisation of death have also been important factors in the making of the modern way of death in Finland.

Keywords: history of death, funerals, medicalisation, secularisation, professionalisation, privatisation, funeral directors

83. Walter 1995; NHEU 40; NHEU 215.

84. Esim. Suomen Hautaustoimistojen Liitto ry: Hautauksen ennakkosuunnittelu, <http://www.hautaustoimistojenliitto.fi/index.php?id=10> (13.6.2014).

85. KKA XII, Alatornio 3.

86. Haverinen 2014.

87. Stark 2006, 32. – *Nyt julkaistu Ilona Pajarin artikkeli on käynyt läpi tieteellisen vertaisarvioinnin.*